

FOLKLOR POLSKI I LITEWSKI
(Źródła – adaptacje – interpretacje)
pod redakcją A. Baranowa, J. Ławskiego i V. Wróblewskiej
Toruń 2021

IRENA FEDOROWICZ
(Uniwersytet Wileński)

Zainteresowania Jana Karłowicza i Michała E. Brensztejna folklorem litewskim – jako obiekt badań naukowych polonistów Uniwersytetu Wileńskiego

Na początku XXI wieku zarówno w Polsce, jak i na Litwie wzrosło zainteresowanie spuścizną rękopiśmienną badaczy z XIX i początku XX wieku, którzy pochodzili z Litwy i jako obiekt swoich zainteresowań wybrali język, historię, kulturę i folklor litewski. Należą do nich Jan Karłowicz (1836–1903) i Michał Eustachy Brensztejn (1874–1938). Ich spuścizna była analizowana między innymi w ramach projektów badawczych finansowanych przez Litewską Radę Naukową (Lietuvos Mokslo Taryba). Do udziału w tych projektach byli zaangażowani – jako kierownicy i wykonawcy – również wykładowcy polonistyki Uniwersytetu Wileńskiego.

Jan Karłowicz – wszechstronny językoznawca (leksykolog, etymolog, dialektolog), historyk, etnolog, prekursor naukowej etnografii, filozof, muzykolog, tłumacz prac naukowych, a także jeden z pierwszych lituanistów polskich, należy do grona najwybitniejszych postaci w świecie humanistyki polskiej z przełomu wieku, której dorobek twórczy przeżywa swój renesans. W ciągu ostatnich 10 lat w Polsce i na Litwie ukazało się drukiem kilkanaście publikacji poświęconych jego dorobkowi naukowemu. Są to prace zarówno z zakresu obszernie pojętego językoznawstwa,

jak i z muzykologii (w tej dziedzinie pozostawał dotąd w cieniu swego syna, Mieczysława Karłowicza)¹.

Zgodnie z wolą rodziny Jana Karłowicza, który zmarł w Warszawie, jego spuścizna (rękopisy prac naukowych, korespondencja, zdjęcia itd.) oraz księgozbiór znalazły się w 1909 roku w Wilnie, do którego miał szczególny sentyment². Zbiory te znajdowały się początkowo w zbiorach Towarzystwa Przyjaciół Nauk³, a po przejęciu ich w 1941 roku przez Akademię Nauk Litewskiej SRR, zostały przekazane do Litewskiego Państwowego Archiwum Historycznego (Lietuvos valstybės istorijos archyvas, skrót: LVIA) i Biblioteki Litewskiej Akademii Nauk im. T. Wróblewskich (Lietuvos Mokslo akademijos Vrublevskių biblioteka; il. 3). Badacze litewscy (Kazys Grigas, Algirdas Sabaliauskas), jak się wydaje, byli świadomi wartości tej spuścizny (znaczna jej część dotyczyła zagadnień lituanistycznych), ale nie podjęli żadnych kroków w celu jej opracowania albo

¹ Publikacje poświęcone J. Karłowiczowi (wybór): J. Okoniowa, *Jan Karłowicz. W setną rocznicę śmierci*, „Język Polski” 2003, z. 4–5, s. 246–250; tejsze, *Jan Karłowicz – uczony okresu przełomu*, „LingVaria” 2012, R. 7, s. 141–150; E. Koniusz, *Dziedzictwo kulturowe WKL w pracach leksykograficznych Jana Karłowicza*, w: *Kultura i języki WKL*, red. M. T. Lizisowa, Kraków 2005, s. 145–158; tejsze, *Jan Karłowicz jako językoznawca, etnograf i folklorysta – w setną rocznicę śmierci (1836–1903)*, „Studia Filologiczne Akademii Świętokrzyskiej” 2005, t. 18, s. 7–17; H. Karaś, *O potrzebie badań nad życiem naukowym przełomu XIX i XX wieku. Jan Karłowicz jako animator ówczesnego „ruchu umysłowego”*, „Poradnik Językowy” 2012, nr 5, s. 6–20; K. Rutkowska, *Zasługi Jana Karłowicza dla języka i folkloru litewskiego*, „Poradnik Językowy” 2012, nr 5, s. 21–29; A. Wągiel, *Jan Karłowicz – portret z Mieczysławem w tle*, „Muzyka. Kwartalnik Instytutu Sztuki” 2005, nr 4, s. 67–103.

² J. Karłowicz urodził się w majątku Subortowicze w pobliżu Olity (lit. Alytus) w dawnym powiecie trockim, ale sam siebie określał jako „prawego wileńczyka”. Jako dziecko w Wilnie spędzał wraz z matką miesiące zimowe, tu też ukończył z wynikiem celującym gimnazjum. W tym mieście zaczęły się kształtować jego zainteresowania muzyczne – jeszcze przed 1853 rokiem (rozpoczęcie studiów w Moskwie) i później, w latach 60., niejednokrotnie brał on udział w koncertach jako muzyk wiolonczelista. Tu też krótko pracował jako urzędnik sądu powiatowego. W Wilnie mieszkała część rodziny Karłowicza ze strony matki, Antoniny z Mołochowców Karłowiczowej.

³ Kolekcję J. Karłowicza, przekazaną przez żonę zmarłego, Irenę Karłowiczową, dostarczyli do Wilna Tadeusz Korzon i Henryk Mościcki. Księgozbiór J. Karłowicza zawierał 3627 dzieł w 6425 tomach. Porządkowaniem jego korespondencji w dwudziestoleciu międzywojennym zajmował się Stanisław Kościółkowski. Zob. H. Ilgiewicz, *Societates Academicae Vilnenses. Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie (1907–1939) i jego poprzednicy*, Warszawa 2008, s. 322, 357.

przynajmniej szczegółowego opisu⁴. Dopiero w latach 2012–2013 badań nad spuścizną rękopiśmienną Karłowicza podjęli się naukowcy z Centrum Polonistycznego Uniwersytetu Wileńskiego⁵. Trzyosobowa grupa polonistów wileńskich w składzie: doc. dr Mirosław Dawlewicz (kierownik projektu), dr Krystyna Rutkowska oraz dr Irena Fedorowicz, wspólnie z prof. dr hab. Haliną Karaś z Uniwersytetu Warszawskiego oraz lituanistkami z Instytutu Języka Litewskiego w Wilnie – prof. dr hab. Danguolė Mikolėnienė oraz mgr Birutė Gudėlienė, realizowała projekt pt. *Jan Karłowicz jako animator życia naukowego i kulturalnego przełomu XIX i XX wieku, badacz języków litewskiego i polskiego*. Projekt był finansowany przez Litewską Radę Naukową (Lietuvos Mokslo Taryba), jego wyniki zostały zamieszczone na dwujęzycznej stronie internetowej Wydziału Filologicznego Uniwersytetu Wileńskiego: www.karłowicz@flf.vu.lt. Celem projektu było zebranie i opracowanie materiałów archiwalnych ze zbiorów Karłowicza dotyczących językoznawstwa i etnografii, ze szczególnym uwzględnieniem – co zrozumiałe – problematyki lituanistycznej. Zainteresowania Karłowicza ludoznawstwem i w szczególności folklorem litewskim (zapoczątkowane jeszcze w 1868 roku), zostały omówione przez Rutkowską i Fedorowicz w osobnym dziale pt. *Folklor*, ale bez analizowania tego, jak badacz rozumiał ten termin (stosował go wymiennie z terminami: „ludoznawstwo”, „etnografia”, „etnologia”)⁶. Zostały tu omówione takie zagadnienia, jak: znaczenie *Poradnika dla zbierających rzeczy ludowe* (1871) Karłowicza, jego kontakty korespondencyjne z litewskimi badaczami folkloru: Mieczysławem Dowojną-Sylwestrowiczem (Mečislavasem Davainisem-Silvestraitisem i Janem Juszkiewiczem (Jonasem Jušką), analiza metody etnolingwistycznej stosowanej przez badacza polskiego oraz

⁴ Krótkie wzmianki o zasługach J. Karłowicza dla lituanistyki znajdują się w pracach: K. Grigas, *Lituanistinė medžiaga J. Karlovičiaus rankraštiniame palikime*, w: *Literatūra ir kalba*, t. 3, Vilnius 1958, s. 595–600; A. Sabaliauskas, *Lietuvių kalbos tyrinėjimų istorija iki 1940 m.*, Vilnius 1979, s. 139–140.

⁵ O dziejach polonistyki, reaktywowanej na Uniwersytecie Wileńskim w 1993 roku, zob. między innymi: I. Fedorowicz, „*Filologia kłopotliwej mniejszości*”. *Wczoraj i dzisiaj polonistyki na Uniwersytecie Wileńskim*, „Rocznik Stowarzyszenia Naukowców Polaków Litwy” 2016, t. 16, s. 103–117.

⁶ J. Karłowicz był autorem haseł „etnografia”, „etnologia”, „folklor” i „folklorystyka” w *Wielkiej encyklopedii powszechnej*, t. 19 Warszawa 1897, s. 667 oraz t. 21, Warszawa 1898, s. 781. Zob. M. Laburda, *Koncepcja ludoznawstwa Jana Karłowicza*, „Laboratorium Kultury” 2015, s. 179–180.

realizacja jego zainteresowań ludoznawczych w okresie redagowania „Wiśły” (1888–1899)⁷.

Oprócz materiałów zamieszczonych na stronie internetowej, biorący udział w projekcie poloniści opublikowali w językach polskim i litewskim po kilka artykułów dotyczących różnych aspektów działalności Karłowicza⁸. Ich prace znalazły się też w osobnym rozdziale pt. *Jan Karłowicz (1836–1903) i jego epoka* w pracy zbiorowej *Funkcjonowanie języków i literatur na Litwie. Litewsko-polskie związki naukowe i kulturowe* (2014)⁹, wydanej z okazji jubileuszu 20-lecia powstania Katedry Filologii Polskiej (przemianowanej w 2007 roku na Centrum Polonistyczne). W ramach projektu 14 czerwca 2013 roku, na Wydziale Filologicznym odbyło się również seminarium naukowe pt. *Jan Karłowicz i jego epoka*, poświęcone 110. rocznicy śmierci zasłużonego naukowca.

Podjęte przez polonistów wileńskich badania nad spuścizną Jana Karłowicza miały też wymiar inny, praktyczno-dydaktyczny, gdyż wybrane zagadnienia z tej dziedziny stały się tematami prac licencjackich. Szczególnie aktualne na Litwie okazało się badanie kontaktów Jana Karłowi-

⁷ Zob. www.karłowicz.vu.lt. (dostęp: 10.01.2019).

⁸ Zob. między innymi: M. Dawlewicz, I. Fedorowicz, *Jan Karłowicz a sprawy litewskie*, „Laboratorium Kultury” 2015, nr 4, s. 65–87; I. Fedorovič, *Korespondencja Jana Karłowicza z polskimi i litewskimi literatami oraz działaczami kulturalnymi*, „Slavistica Vilnensis” 2012, t. 57, s. 197–210; tejsze, *Jano Karlovičiaus muzikinė ir literatūrinė veikla*, „Žmogus ir žodis. Literatūrologija. Mokslo darbai” 2013, t. 14, nr 2, s. 30–38; tejsze, *Artysta wśród swoich i obcych. Listy Bolesława Jacuńskiego do Jana Karłowicza z lat 1879–1881 i 1887–1896*, w: *Polskie dziewiętnastowieczne pamiętniki i listy z Ziem Zabraných*, red. W. Caban, L. Michalska-Bracha, Warszawa 2017, s. 265–276; H. Karaś, *Jan Karłowicz jako językoznawca*, „Laboratorium Kultury” 2015, nr 4, s. 29–64; tejsze, *Jano Karlovičiaus indėlis į dialektologijos tyrinėjimus. „Lenkų tarmių žodynas” – liūžio žodynas*, „Acta Linguistica Lituanistica” 2012, t. 67, s. 78–100; K. Rutkovska, *Lietuvių tautosakos rinkėjų Jano Karlovičiaus ir Mečislavo Davainio-Silvestraičio bendradarbiavimas: metodologijos raida, etnolingvistikos apžvalga*, „Archivum Lituanicum” 2013, t. 15, s. 227–248.

⁹ *Funkcjonowanie języków i literatur na Litwie. Litewsko-polskie związki naukowe i kulturowe*, red. M. Dawlewicz, I. Fedorowicz, A. Kalėda, Vilnius 2014. Są to prace: *Z historii badań nad folklorem litewskim na przełomie XIX i XX wieku: działalność Jana Karłowicza i Mieczysław Dowojny-Sylwestrowicza* (K. Rutkowska, dz. cyt., s. 283–303); *Tematyka litewska w korespondencji Jana Karłowicza z okresu redagowania miesięcznika „Wiśły” (1888–1899)* (I. Fedorowicz, dz. cyt., s. 304–319); *Jan Karłowicz wobec litewskiego odrodzenia narodowego* (M. Dawlewicz, dz. cyt., s. 320–329). Zob. też H. Karaś, *Osiągnięcia Jana Karłowicza w zakresie językoznawstwa polonistycznego*, s. 260–282.

cza ze znanym litewskim badaczem folkloru, kolekcjonerem podań, bajek, pieśni, przysłów, Mieczysławem Dowojną-Sylwestrowiczem (Davainis-Silvestraitis, 1849–1919). W 2012 roku Irena Ławrynowicz, studentka IV roku polonistyki Uniwersytetu Wileńskiego, obroniła pracę licencjacką pt. *Korespondencja Mieczysława Dowojny-Sylwestrowicza do Jana Karłowicza. Analiza historycznoliteracka*, napisaną pod kierunkiem naukowym dr Krystyny Rutkowskiej. W 2015 roku pod kierunkiem tejże badaczki absolwentka filologii litewskiej i polskiej Agata Adamaitytė obroniła pracę licencjacką pt. *Lietuvių tautosakos tyrimai XX amžiuje. Mečislavo Davainio-Silvestraičio veikla (Badania ludoznawcze na Litwie w XX wieku. Działalność Mieczysława Dowojny-Sylwestrowicza)*. Autorka przedstawiła charakterystykę miesięcznika geograficzno-etnograficznego „Wisła”, w latach 1888–1899 redagowanego przez Karłowicza, a także omówiła zamieszczane na jego łamach publikacje dotyczące Litwy, jej kultury i folkloru. Z obliczeń Adamaitytė wynika, że w latach 1887–1898, w tomach 1–12 „Wisły”, ukazały się ogółem 183 takie publikacje, zamieszczane zarówno w działach „Artykuły” czy „Poszukiwania”, jak też w rubrykach: „Bibliografia. Krytyka. Wiadomości bieżące”, „Przegląd czasopism” (w tych dwóch ostatnich najwięcej było tekstów Karłowicza), „Nowości”, „Nowości księgarskie” i „Drobiazgi”. Autorem 16 publikacji (głównie w dziale „Poszukiwania”) był Dowojna-Sylwestrowicz, oprócz tego w 1894 roku w serii „Biblioteka Wisły” (redaktor wydawał ją z własnych środków) ukazały się jego *Podania żmujdzkie* (cz. 1–2), przygotowane do druku zgodnie z koncepcją zaleconą przez Karłowicza i przez niego zredagowane.

Jan Karłowicz, nazywany przez współczesnych „Litwinem” (Eliza Orzeszkowa), „przyjacielem Litwinów” (Mieczysław Dowojna-Sylwestrowicz – Davainis-Silvestraitis), „erudytą litewszczyzny” (Adam F. Kosmowski), realizował swoje zainteresowania folklorem litewskim nie tylko jako redaktor „Wisły”¹⁰, ale też jako kolekcjoner i badacz pieśni, baśni, przysłów itd., a więc zarówno jako praktyk, jak i teoretyk. Wśród najważniejszych jego dzieł z tej dziedziny, które przybliżyły odbiorcom polskim litewską kulturę ludową i zostały docenione przez XX-wiecznych litew-

¹⁰ Szerzej to zagadnienie omówił Hieronim Łopaciński. Zob. H. Łopaciński, *Prace ludoznawcze*, w: *Życie i prace Jana Karłowicza. Książka zbiorowa wydana nakładem „Wisły”*, Warszawa 1904, s. 204–215. J. Karłowicz najchętniej publikował studia porównawcze nad mitologią, podaniami i pieśniami ludowymi.

skich badaczy, należy wymienić takie prace, jak: *Poradnik dla zbierających rzeczy ludowe* (Warszawa 1871)¹¹, *O języku litewskim* (Kraków 1875), *Podania i bajki ludowe zebrane na Litwie* (1887). Ta ostatnia praca, wydana początkowo jako odbitka ze „Zbioru Wiadomości do Antropologii Krajowej” (t. 11), nie została omówiona w ramach badań projektowych, a niewątpliwie jest godna uwagi¹². Zawiera ona zbiór 84 podań i bajek zapisanych (a wcześniej „usłyszanych” po polsku bądź po litewsku) w 10 różnych częściach Litwy historycznej: na Żmudzi, w powiecie szawelskim, w Wilnie i okolicach, w powiecie trockim oraz w powiatach święciańskim, lidzkim i nowogródzkim. Większość z nich została zapisana w latach 70. XIX wieku (prawdopodobnie przez Karłowicza), najstarsze, z lat 50., są z powiatu rosieńskiego, z którego pochodził Dowojna-Sylwestrowicz. Tylko jedno podanie, zapisane w powiecie szawelskim, zostało opatrzone datą „1832”, czyli cztery lata przed przyjściem na świat Karłowicza. We wstępie do tej pracy autor zaznaczył, że jest ona owocem „chętnej pomocy kilkunastu osób światłych oraz własnych starań”. Karłowicz zastosował kryterium geograficzno-historyczne i świadomie zrezygnował z komentarzy porównawczych (co podkreślił we *Wstępie*)¹³. Wspomniany zbiór podań i bajek jest uwzględniony w katalogu folkloru litewskiego¹⁴, zasługuje na osobne badania.

Wśród prac Karłowicza z pogranicza folklorystyki, etymologii i onomastyki dotyczących Litwy warto wymienić również *Przyczynek do zbioru przysłów, piosenek, ucinków i przypowieści od nazw rodowych i miejscowych* (odbitka z krakowskiego „Dwutygodnika Naukowego”, 1879). Zawiera ona przykłady przysłów i powiedzeń z różnych zakątków Litwy (z okolic Telsz, Traszkun, Wiłkomierza, Szawli, Kowna, Trok, Łabonar), jak też określeń stosowanych przez koroniarzy wobec Litwinów (nazywanych „boćwiną”) i Żmudzinów, którzy często bywali obiektem żartów (tak

¹¹ O znaczeniu tej pracy dla nauki litewskiej zob. K. Rutkowska, *Lietuvių tautosakos rinkėjų Jano Karlovičiaus ir Mečislavo Davainio-Silvestraičio bendradarbiavimas: metodologijos raida, etnolingvistikos apraiškos*, „Archivum Lituanicum” 2013, t. 15, s. 358. W 1885 roku, w czasie pobytu w Heidelbergu, Karłowicz opracował poradnik dla zbierających rzeczy mitologiczne litewskie.

¹² Wydane przez Karłowicza podania i bajki zostały uwzględnione przez Krzyżanowskiego w pracy *Polska bajka ludowa w układzie systematycznym*, Warszawa 1947.

¹³ J. Karłowicz, *Podania i bajki ludowe zebrane na Litwie*, Kraków 1887, s. 5.

¹⁴ Zob. www.aruodai.lt/pasaka.lt. (dostęp: 10.01.2019).

jak Mazurzy w Koronie). Cechą charakteryzującą Żmudzinów była przede wszystkim skrytość („więcej jest go pod ziemią niż na ziemi”), ale też przebiegłość („spod żmiji jajko potrafi wytoczyć”), noszenie chodaków z łyka czy niewyraźna wymowa¹⁵. Karłowicz podaje taki oto przykład:

Mówią, że Żmudzini nie mogą wyrazić dwóch n, na co wymyślony jest frazes: „pana Ana kono przyjechała; że gdy kiedyś pobiło się dwóch Żmudzinów, trzeci pobiegł na odwach i wołał: »Panie odwaku, panie odwaku, tu bijem się jest!«”¹⁶.

Autor *Przyczyneków* w swoim komentarzu zaznacza, że mimo żartów ze Żmudzinów, uchodzili oni za „ucywilizowańszych i bogatszych od Litwinów”¹⁷. Do czasu ukazania się drukiem *Potopu* Henryka Sienkiewicza (1886) Żmudź była regionem kojarzonym głównie z dawnym Księstwem Żmudzkim, które było podległe władcom Polski i Litwy. Sukces *Trylogii* sprawił, że nazwa tego regionu weszła do literatury polskiej, a w XX wieku stała się nawet jednym z archetypów gniazda¹⁸. Z tego właśnie regionu pochodził Michał Eustachy Brensztejn – postać znacznie niższej rangi niż Jan Karłowicz, jeżeli chodzi o dorobek naukowy, ale niezwykle zasłużona w dziedzinie badania folkloru i etnografii litewskiej. Brensztejn był znany szerszemu kręgowi odbiorców tylko z prac wydanych w dwudziestoleciu międzywojennym. W XXI wieku jego postać przeżywa swoisty renesans, między innymi dzięki autorce prezentowanego artykułu¹⁹.

Warto przypomnieć najważniejsze informacje o nim (il. 4). Urodził się w Telszach, stolicy Żmudzi, w rodzinie o korzeniach żmudzko-niemieckich. Był samoukiem (z powodu kłopotów zdrowotnych nie ukończył żadnych studiów), archeologiem, etnografem, historykiem kultury, muzealnikiem, bibliografem, bibliotekarzem i kolekcjonerem. Jego dzie-

¹⁵ J. Karłowicz, *Przyczynek do zbioru przysłów, piosenek, ucinków i przypowieści od nazw rodowych i miejscowych*, odb. z „Dwutygodnika Naukowego” 1879, s. 2–31.

¹⁶ Tamże, s. 3.

¹⁷ Tamże, s. 4.

¹⁸ C. Miłosz, *Szukanie ojczyzny*, Kraków 1992, s. 29.

¹⁹ Zob. I. Fedorowicz, *Michał Eustachy Brensztejn – patriota polski czy litewski? Rozważania o tożsamości w świetle materiałów archiwalnych*, „Rocznik Stowarzyszenia Naukowców Polaków Litwy” 2011–2012, t. 10–11, Wilno 2013, s. 27–46; tejże, *Michał Eustachy Brensztejn – żmudzko-wileński starożytnik i kolekcjoner*, w: *Kolekcjonerzy, zbieracze, kwestarze w literaturze i kulturze XIX i XX wieku*, red. J. Lekan-Mrzewka, M. Kulesza, B. K. Obsulewicz, Lublin 2017, s. 95–117.

ciństwo upłynęło na Żmudzi, w Warszawie i w Wilnie, lata młodzieńcze spędził zaś w Zakopanem i w Krakowie. W Zakopanem 19-letni Brensztejn poznał osobiście wielu znanych polskich pisarzy (Henryka Sienkiewicza, Władysława Stanisława Reymonta), naukowców (Piotra Chmielowskiego), artystów (Stanisława Witkiewicza, Franciszka Piekosińskiego). Tutaj zapoznał się również z Janem Karłowiczem, którego później odwiedzał niejednokrotnie w Warszawie i z którym utrzymywał kontakty korespondencyjne²⁰. Zachęcony przez historyków krakowskich do studiowana, zaczął uczęszczać jako wolny słuchacz na zajęcia na Uniwersytecie Jagiellońskim. Współpracował z gazetą „Przegląd Zakopiański”, gdzie prowadził kronikę wydarzeń, a w 1900 roku opublikował „obrazek obyczajowy z dziejów starożytnej Litwy” *Pogrzeb Kiejstuta* (nr 15). W 1904 roku w tejże gazecie zamieścił obrazek *Sosna, legenda litewska* (nr 14–15).

Od 1893 roku Brensztejn zaczął zamieszczać publikacje dotyczące kultury ludowej Żmudzi (podań, a także kurhanów i cmentarzysk), która uchodziła wtedy za region „niemal nietknięty ręką badacza” (Stanisław Kościałkowski)²¹, na łamach pism o charakterze społeczno-kulturalnym, ale też specjalistycznych (na przykład „Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne”, „Przewodnik Naukowy i Literacki”²²). Jego „piękne notatki” były bardzo cenione między innymi przez profesorów Jerzego Mycielskiego i Henryka Mościckiego. Od 1903 roku Brensztejn został współpracownikiem Komisji Antropologicznej Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie. W badaniach nad kulturą żmudzką i litewską wzorem dla niego – podobnie jak dla archeologa Tadasa Daugirdasa (Tadeusza Dowgirda, 1852–1919) – był Stanisław Witkiewicz (1851–1915), zafascynowany sztuką Podhala, a przecież także pochodzący z Litwy. W 1902 roku ma-

²⁰ Cztery listy M. E. Brensztejna do J. Karłowicza z lat 1899–1902 znajdują się w zbiorach Lietuvos valstybės istorijos archyvas (LVIA), F1135, ap. 10, b. 296 a. W jednym z nich, z 21 grudnia 1901 roku, prosił on Karłowicza o informację, kto wcześniej „pracował nad folklorem Litwy, a właściwie Żmudzi” (s. 98).

²¹ S. Kościałkowski, *M. E. Brensztejn (1873–1938). Żarys życia i działalności naukowo-publicystycznej wraz z wykazem bibliograficznym prac*. Odb. z „Ateneum Wileńskiego” 1938, R. 13, s. II.

²² Szerzej o tym: I. Fedorowicz, *Michał Eustachy Brensztejn – żmudzko-wileński starożytnik i kolekcjoner*, s. 98. Warto odnotowania są publikacje M. E. Brensztejna o litewskiej sztuce ludowej (na prośbę Ludwika Krzywickiego) w *Wielkiej Encyklopedii Powszechnej Ilustrowanej* (1910) oraz w angielskim piśmie „The Studio. A Magazine of Fine and Applied Art” (1912).

larz napisał do Brensztejna, który wtedy był zajęty organizowaniem pokazu zbiorów żmudzkich krzyży oraz innych wyrobów drewnianych – w ramach wystawy sztuki stosowanej w warszawskiej Zachęcie: „Okropnie się cieszę i okropnie jestem Panu wdzięczny, że się Pan tym zajął. Ocali się tym sposobem starą cywilizację Litwy [...]. Cieszę się razem z Panem z tych odkryć. Niech Pan tylko dalej to robi”²³. W 1906 roku Komisja Antropologiczno-Archeologiczna i Etnograficzna AU w Krakowie wydała pracę Brensztejna *Krzyże i kapliczki żmudzkie. Materiały do sztuki ludowej na Litwie* (1906) z 64 tablicami zdjęciami wykonanymi przez litewskiego artystę Adomasa Varnasa²⁴. Z uwagi na tę publikację autor został uwzględniony we współczesnej encyklopedii wiedzy o etnologii i antropologii litewskiej²⁵ (il. 5).

Znajomość z Janem Karłowiczem zaowocowała publikacjami na łamach warszawskiej „Wisły”. W 1898 roku w dziale „Poszukiwania” zamieścił on artykuł pt. *Lecznictwo ludowe. Sposoby i remedia, lekarstwa, czyli sekreta przeciwko czarom różnym*, jako komentarz na temat XVIII-wiecznego rękopisu zapisanego w powiecie szawelskim (t. 12, s. 537–540)²⁶. Rok później w tomie 13 opublikował też kilka podań żmudzkich (na przykład o górach: Girżdutis, Sprudis, Panų kalnas). Prace młodego Brensztejna, na prośbę redaktora Karłowicza, recenzował jego bliski współpracownik Erazm Majewski (1858–1922).

Tematyce żmudzkiej Brensztejn był wierny również wtedy, gdy opuścił swoją „małą ojczyznę” i na stałe przeniósł się do Wilna. Był aktywnym członkiem kilku wileńskich instytucji społeczno-naukowych (Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Towarzystwo Muzeum Nauki i Sztuki), współpracował z muzeami lokalnymi oraz działającymi w Warszawie i Krakowie. Przygotował kilka ważnych wystaw historyczno-etnograficznych, takich

²³ Cyt. za: A. Bittner-Wróblewska, *Michała Eustachego przygoda z archeologią*, w: *Inwentarz archeologiczny guberni kowieńskiej*, cz. 2. Seria: „Aestiarum Hereditas” 3, red. A. Bittner-Wróblewska, R. Banytė-Rowell, Warszawa 2016, s. 84.

²⁴ Szerzej o tym: I. Fedorowicz, *Michał Eustachy Brensztejn – patriota polski czy litewski?*, s. 32–33.

²⁵ *Lietuvos etnologijos ir antropologijos enciklopedija*, oprac. V. Savoniakaitė, Vilnius 2011, s. 353. Karłowicz w tej publikacji jest odnotowany wśród „zagranicznych naukowców 2. połowy XIX w., którzy interesowali się Litwą” (s. 396).

²⁶ M.E. Bersztejn, *Lecznictwo ludowe. Sposoby i remedia, lekarstwa, czyli sekreta przeciwko czarom różnym*, „Wisła” 1898, t. 12, s. 537–540.

jak na przykład wystawa poświęcona żmudzkim strojom, która odbyła się w 1913 roku w Wilnie (il. 6).

Brensztejn był autorem 400 publikacji z dziedziny obszernie pojętej kultury Wielkiego Księstwa Litewskiego, znaczna ich część została wydana już w dwudziestoleciu międzywojennym, w Wilnie, między innymi w „Rozprawach i Materiałach Wydziału I Towarzystwa Przyjaciół Nauk”²⁷. Z uwagi na swoje zasługi otrzymał on w 1936 roku tytuł *honoris causa* Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie.

Wśród prac Brensztejna, które pozostały w rękopisie, był *Inwentarz archeologiczny gubernii kowieńskiej*, nad którym pracował około czterech lat. Pech chciał, że trzy próby wydania tej pracy w XX wieku (pierwsza z nich została podjęta po przygotowaniu czystopisu, jeszcze w 1907 roku) były nieudane. Przez długie lata rękopis ten był uważany za zaginiony, jego nieoczekiwane odnalezienie w Muzeum Archeologicznym w Warszawie stało się pretekstem do zajęcia się tą pracą i sylwetką autora. Jego najważniejsza rozprawa z dziedziny archeologii²⁸ w latach 2011–2012 stała się przedmiotem badań w ramach projektu *Mykolo Brenšteino archeologinių senienų inventoriaus studija: senieji šaltiniai ir naujos perspektyvos* (*Studium inwentarza starożytności archeologicznych Michała Brensztejna: dawne źródła i nowe perspektywy*, Instytut Historii Litwy, kierownik projektu dr Rasa Banytė-Rowell), finansowanego przez Fundusz Wspierania Kultury (Kultūros rėmimo fondas) i Litewską Radę Naukową (przekład wyników badań na język litewski). W projekcie wzięło udział ogółem 9 osób: po 4 z Polski i Litwy oraz jedna z Białorusi²⁹. Wśród wykonawców projektu znalazła się – jako jedyna badaczka spoza grona archeologów – polonistka, autorka prezentowanego artykułu.

Wyniki badań projektowych zostały opublikowane w postaci dwutomowej polsko-litewsko-niemieckiej edycji pt. *Inwentarz archeolo-*

²⁷ Spośród publikacji z tego okresu zasługują na uwagę *Dajny litewskie zapisane przez Adama Mickiewicza* (1927), wysoko ocenione przez znanego językoznawcę, lituanistę Jana Otrębskiego, autora fachowych komentarzy do pracy Brensztejna.

²⁸ W końcu XIX wieku archeologia nie była jeszcze samodzielną nauką, lecz częścią obszernie rozumianej antropologii, która obejmowała antropologię fizyczną, etnografię i archeologię prehistoryczną. W 1890 roku do archeologii zaliczano też historię sztuki. Zob. A. Abramowicz, *Historia archeologii polskiej. XIX i XX wiek*, Warszawa–Łódź 1991, s. 79–86.

²⁹ Sylwetki uczestników projektu znajdują się w cz. 2, s. 468–472.

giczny gubernii kowieńskiej Michała Eustachego Brensztejna (Warszawa 2016), która została wydana ze środków Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego jako tom 3 serii „Aestorium Hereditas” (Projekt Ost-Balticum³⁰). Książka miała swoje prezentacje w 2017 roku, w Warszawie (w Państwowym Muzeum Archeologicznym) i Telszach (w Żmudzkiem Muzeum „Alka”). W części pierwszej (liczącej ponad 470 stron) znajduje się przepisany z manuskryptu „Inwentarz archeologiczny guberni kowieńskiej” wraz z przedmową Wandalina Szukiewicza (1852–1919), archeologa z Naczy (z powiatu lidzkiego), który się przyjaźnił z Brensztejnem. Praca ta – oprócz specjalistycznych wiadomości z dziedziny archeologii (opisu 900 stanowisk archeologicznych) – zawiera komentarze historyczno-etnograficzne o takich obiektach, jak cmentarzyska, kurhany, grodziska, zamki czy góry (na przykład kurhany „Milžyniu-Kapaj”, góra Džugas w pobliżu majątku Džuginiany w gminie Olsiady koło Telsz, góra Biruty w Połędzie). Część druga, prawie równie obszerna jak pierwsza, zawiera komentarze współczesnych specjalistów z dziedziny archeologii oraz szkice prezentujące wszechstronną osobowość Brensztejna zarówno jako badacza, jak i działacza społecznego oraz po prostu człowieka. Tę część otwiera tekst autorki prezentowanego artykułu pt. *Michał Eustachy Brensztejn – zasłużony badacz przeszłości krajowej*³¹.

W *Poradniku dla zbierających rzeczy ludowe* z 1871 roku Jan Karłowicz wymienił te dziedziny nauki, które źródła czerpią z badań nad „rzeczami ludowymi”. Jego zdaniem:

Językoznawstwo [...], mitologia (wiaroznawstwo) i ludoznawstwo (etnografia) czerpią prawie bezpośrednio i żyją prawie wyłącznie ze źródła rzeczy lu-

³⁰ Celem tego projektu międzynarodowego jest ocalenie od zapomnienia oraz analiza materiałów archiwalnych z terenów dzisiejszej Litwy i północnej Białorusi.

³¹ I. Fedorowicz, *Michał Eustachy Brensztejn – zasłużony badacz przeszłości krajowej / Michał Eustachy Brensztejn – verdienter Erforscher der Vergangenheit des Landes / Mykolas Eustachijus Brenšteinas – nusipelnęs krašto praeities tyrinėtojas*, w: *Inwentarz archeologiczny guberni kowieńskiej*, Seria „Aestiarum Hereditas” 3, red. A. Bittner-Wróblewska, R. Banytė-Rowell, t. 2. Warszawa 2016, s. 6–67.

dowych; dzieje, starożytnictwo (archeologia), dzieje prawodawstwa, estetyka, poezja i muzyka bardzo wiele z niego korzystają³².

Trafność tych słów potwierdza dorobek zarówno autora tych słów, jak i Brensztejn, miłośnika starożytności. Chociaż Jan Karłowicz i Michał E. Brensztejn należeli do różnych pokoleń (dzieliła ich prawie 40-letnia różnica wieku), ale można między nimi znaleźć pewne cechy wspólne:

1. Obaj pochodzili z Litwy (Karłowicz – z historycznej, Brensztejn – z etnograficznej).
2. Zapoznali się w Zakopanem pod koniec lat 90. XIX wieku, spotykali się sporadycznie w Warszawie i pisywali do siebie listy.
3. Łączyło ich wspólne zainteresowanie językiem oraz folklorem litewskim i żmudzkiem.
4. Na zaproszenie Karłowicza Brensztejn współpracował z pismem etnograficznym „Wisła”.
5. Mieli wspólnych znajomych wśród Litwinów (był nim na przykład malarz i archeolog Tadas Daugirdas – Tadeusz Dowgird).
6. Obaj współpracowali z Muzeum Etnograficznym w Warszawie (Karłowicz był jednym z jego założycieli).
7. Po śmierci ich spuścizna znalazła się w zbiorach Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie, a stamtąd trafiła do Litewskiego Państwowego Archiwum Historycznego oraz do Biblioteki Litewskiej Akademii Nauk im. Wróblewskich.
8. Obaj zostali określani jako „lituańscy polscy” oraz „ludzie-institucje”, Karłowicz – jako naukowiec polski okresu zaborów³³, a Brensztejn – jako genialny samouk, który większą część swego życia spędził w Wilnie, tu doczekał się niepodległości Polski.

Do podanym wyżej wniosków można dodać jeszcze jeden: spuścizna naukowa, w tym – dotycząca folkloru litewskiego, Karłowicza i Brensztejna stała się obiektem badań polonistów Uniwersytetu Wileńskiego. Badania te zostały przeprowadzone w ramach projektów naukowych finansowanych przez Litewską Radę Naukową.

³² J. Karłowicz, *Poradnik dla zbierających rzeczy ludowe*, Warszawa 1871, s. 3.

³³ H. Karaś, *Jan Karłowicz jako językoznawca*, s. 31.

Jan Karłowicz and Michał E. Brensztejn
interest in lithuanian folklore as the field of studies conducted
by Vilnius University Polonists
(Summary)

The author analyses two scientific studies projects led by Polonists from the Vilnius University. These projects apply to the output of Jan Karłowicz (1863–1903) – linguist, historian, ethnologist, philosopher, musicologist, forerunner of scientific ethnography, and to the output of Michał Eustachy Brensztejn (1874–1938) – archeologist, ethnographer, historian of culture, librarian and bibliographer. Both scholars came from Lithuania, and both studied lithuanian history, language, culture and folklore. Karłowicz is well known as the author of *Poradnik dla zbierających rzeczy ludowe* (1871) (*The guidebook for those who collect folk*, 1871), and collection of *Podania i bajki ludowe zebrane na Litwie* (1887) (*Folk fairytales collected in Lithuania*, 1887). M. E. Brensztejn is mainly known as the author of *Krzyże i kapliczki żmudzkie. Materiały do sztuki ludowej na Litwie* (1906) (*Samogitian Crosses and Wayside shrines. Folk art in Lithuania*, 1906) and *Dajny litewskie zapisane przez Adama Mickiewicza* (1927) (*Lithuanian songs collected by Adam Mickiewicz*, 1927). The output of Karłowicz and Brensztejn is accessible to everyone and can be found in the library stock of Lietuvos valstybės istorijos archyvas (Lithuanian National Archives). These collections were analysed by Polonist from the Vilnius University, as part of the project called *Jan Karłowicz jako animator życia naukowego i kulturalnego przełomu XIX i XX wieku* (*Jan Karłowicz as the animator of the cultural life of XIX and XX c.*) (the results are published through the website: www.karlowicz@flf.vu.lt). The output of Brensztejn is studied by archeologists from Lithuanian Institute of History from Vilnius. The Polonist Irena Fedorowicz was invited to collaborate in the scientific studies project called *Inwentarz archeologiczny gubernii kowieńskiej Michała Eustachego Brensztejna* (*M. E. Brensztejn Archeological collection of Kovno Governorate*).

Key Words: Lithuanian folk-lore, Polish and Lithuanian science, 19th and 20th centuries